

Noi teorii și practici în clasificarea genealogică a limbilor lumii

Dorel FÎNARU

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România

Abstract: Our study attempts to summarize the last fifty years of theories and trends regarding the genealogical classification of world languages in a few language macro-families. These new classifications have in view the correlation of linguistics data analysis with the new findings pertaining to areas such as archeology, paleoanthropology and to genetics in particular (the mitochondrial DNA).

Keywords: languages of the world, genetic linguistics, mitochondrial DNA, the origins of language, Nostratic macrofamily.

0. Diversitatea lingvistică actuală a planetei este uimitor de mare. Deși în decursul evoluției limbajului uman, din motive diverse, multe limbi au dispărut, astăzi sînt înregistrate între 7 000 și 9 000 de limbi vii. *Ethnologue. Languages of the World* (Lewis *et alii*, 2015), cea mai prestigioasă lucrare din lume consacrată clasificării limbilor vorbite în prezent, înregistrează și clasifică, de la prima ediție din 1951 (editor Richard S. Pittman) și pînă azi, un număr tot mai mare de limbi: 40 (ediția 1951), 6 809 (2000), 6 912 (2005), 6 909 (2009), 7 105 (2013), 7 106 (2014), dar coboară la un număr de 7 102 limbi vii (7 472 în total), vorbite de 7 106 865 254 de oameni – populația totală a planetei în 2015. În ciuda tendinței tot mai evidente în a doua jumătate a secolului al XX-lea de reclasificare în macro-familii a limbilor lumii, *Ethnologue* are în vedere 141 de familii, cărora li se adaugă 96 de limbi izolate, 88 creole, 13 pidgins, 65 neclasificate etc.

Explicarea mării varietăți a limbilor se face, în mod tradițional, prin punerea în prim-plan a caracterului social al limbii: „funcționînd numai într-o comunitate umană istoricește constituită, iar numărul unor astfel de comunități fiind foarte mare, în mod implicit, și numărul limbilor este foarte mare, fiecare dintre comunități avînd, în principiu, limba sa deosebită de a celorlalte. Această diversitate a limbilor este dată, prin urmare, de comunitățile respective, care folosesc fiecare limbile ce le vin prin propria tradiție istorică, economică, culturală

și de civilizație, încît fiecare individ uman deprinde abilitatea de a folosi o limbă sau alta în funcție de comunitatea în care se dezvoltă. Acest lucru este posibil deoarece prin naștere el posedă facultatea limbajului, adică aptitudinea de a folosi semne în comunicare, aptitudine care este direcționată de mediul comunitar spre folosirea limbii care-i este proprie.” (Oprea, 2008, pp. 90-91) În același timp, observa Eugeniu Coșeriu, există însă tendința „de a supraestima diversitatea limbilor, adică de-a considera fiecare limbă ca pe ceva închis în sine însuși și de a nu mai găsi nici o cale de acces de la o limbă la alta, în timp ce, în realitate fiecare limbă este, într-adevăr, un sistem istoricește specific, dar specific în interiorul a ceea ce este *universal* în limbaj, așa încît fiecare limbă, după cum a văzut deja Humboldt, este o cheie pentru toate celelalte.” (2009, p. 40)

1. În cele ce urmează ne propunem să ne referim doar la câteva dintre noutățile existente în teoriile privitoare la apariția limbajului uman și în cele referitoare la clasificarea genealogică a limbilor lumii. Noile clasificări, în care domină tendința regrupării familiilor de limbi în macrofamilii, au fost criticate, uneori virulent, în special de tradiționalismul lingvistic ce are nostalgia repartizărilor inaugurate de metoda comparativ-istorică a secolului al XIX-lea, dar aceste noi clasificări se bazează îndeosebi pe corelarea recentelor descoperiri ale geneticii asupra ADN-ului mitocondrial cu facultatea umană înăscută a limbajului și, implicit, cu repartitia genealogică a limbilor. Recenta *ipoteză a originii unice* a omului (cunoscută și sub denumirea populară de *Out-of-Africa*), anticipată de Charles Darwin în *Originea omului și selecția sexuală* (1871), afirmă, pe baza amintitelor dovezi ale geneticii și ale paleoantropologiei (antropologia fizică a speciilor arhaice) că *homo sapiens* își are originea doar în Africa (așa-numita *teorie a monogenezei*). *Homo sapiens* arhaic ar fi evoluat către omul modern cu 250 000-100 000 de ani în urmă iar o parte a acestei populații ar fi părăsit acum 60 000 de ani continentul african și i-ar fi înlocuit, în spațiile noi în care a emigrat, pe *homo neanderthalensis* și *homo erectus*.

Geneticianul italian Cavalli-Sforza¹ pleacă de la premisa că se poate stabili o corelație între afinitățile genetice și afinitățile lingvistice, ceea ce ar favoriza, în primul rînd, ipoteza unei limbi originare unice. Și el crede că omul actual ar fi apărut acum aproximativ 60 000 de ani dintr-un cuplu originar dintr-un singur loc (zona Etiopiei, în Africa), iar descendenții au emigrat mai întîi în Orientul Apropiat, apoi s-au răspîndit în Europa și toată Asia, pentru ca mai apoi să ajungă în Australia și America.

2. Autorul celor mai spectaculoase (re)clasificări este, fără îndoială, americanul Joseph Greenberg, considerat cel mai important lingvist din a doua jumătate a secolului al XX-lea specializat în clasificarea limbilor lumii. Revizuirile sale taxonomice pot fi parțiale sau totale.

¹ V. cercetările sale începute prin anii '60 ai secolului trecut. Dintre volumele sale v. îndeosebi *Gènes, peuples et langues. Une histoire de la diversité humaine*, 1996.

Iată un exemplu din prima categorie. În 1950 Greenberg propune denumirea de *afro-asiatică* (sau *afrasiană*) care le înlocuiește pe cea de *semito-hamitică* sau cea de *hamito-semitică*, frecvent folosite și astăzi. Este o mare familie formată din aproximativ 240 de limbi (*Ethnologue*: 374), cea mai studiată după familia indo-europeană, și întinsă din Africa de Nord, Africa Sahariană și Cornul Africii pînă în Orientul Apropiat și Orientul Mijlociu. Se vorbește și în Europa, în Malta, insulă mediteraneană din sudul Siciliei.

Se știe că glotonimele *semitic* și *hamitic* au fost create plecîndu-se de la numele celor doi fii ai lui Noe, Sem și Ham. Fiul lui Sem, Aram, poate fi originea numelui limbii arameene, limbă vorbită și de Hristos. Eber, fiul lui Aram, poate fi sursa cuvîntului *ebraic*.² De la Cuș, unul din fiii lui Ham, provine termenul de *cușitic*, Cuș fiind și numele dat de vechii egipteni ținutului Etiopiei, aflat la sud de Egipt. Limbile afro-asiatice sînt vorbite de aproximativ 400 de milioane de oameni, iar limba arabă, a cincea ca număr de vorbitori pe glob, este limbă oficială a Organizației Națiunilor Unite. Cel care a propus numele de *semito-hamitică*, Friedrich Müller (*Grundriss der Sprachwissenschaft*, 1876), a vorbit de o ramură semitică și de una hamitică, aceasta din urmă înglobînd grupurile cușitic, berber și egiptean, fără cel ciadic și omotic. Joseph Greenberg, asemeni lui Marcel Cohen, respinge existența unei grupări de limbi hamitice, propunînd și noua denumire de limbi *afro-asiatice*. Harold Fleming (1969, 1976)³ a subliniat că limbile omotice trebuie să fie considerate o ramură distinctă și nu o subramură în interiorul limbilor cușite. Igor Diakonoff (1996) a distins diviziunea Afroasiatic A (berberă, cușitică, semitică) de cea Afroasiatic B (ciadică și egipteană).

Patria primitivă a limbii proto-afroasiatice a fost plasată fie în Africa (mai ales în Etiopia), fie în Asia (Peninsula Arabică, coasta occidentală a Mării Roșii), de unde s-ar fi răspîndit începînd cu 11500 î.Hr. Christopher Ehret (1995) argumentează o primă divizare a proto-afroasiaticii în proto-omotică și proto-eritreică. Aceasta din urmă, prin divizări succesive, ar fi dus la proto-cușitică, proto-ciadică, egipteană veche, proto-berberă și proto-semitică.

3. Încă din 1925, în lucrarea *Metoda comparativă în lingvistica istorică*, Antoine Meillet avansa ipoteza originii comune a limbilor negro-africane.

Savantul senegalez Cheikh Anta Diop, încă de la primul său studiu, intitulat *Nations nègres et culture* (1954), susține o idee revoluționară, dar extrem de controversată, idee care avea să stea la baza curentului numit *afrocentrism*, privitoare la înrudirea genetică dintre egipteana faraonică și limbile negro-africane (Diop, 1977). Autorul susține înrudirea genetică dintre egipteana veche și wolof, argumentînd-o printre altele prin prezența în wolof a pluralului în *i* ca în egipteana veche din

² Etimologia cuvîntelor *evreu*, *ebraic* este considerată, mai frecvent, cuvîntul *eber* „dincolo de” = „popor de dincolo de Eufrat”.

³ V. stud. “Cushitic and Omotic”, în vol. Lionel M. Bender *et alii* (ed.), *Language in Ethiopia*, Oxford University Press, Londra, 1976, pp. 34-53.

epoca piramidelor (2600 î. Hr.) și prin absența oricăror urme de plural în // caracteristic limbii egiptene clasice din a XVIII-a dinastie și de asemeni anumitor limbi africane precum bambara. Toate acestea îl fac să afirme că wolof s-a detașat din trunchiul african în epoca piramidelor și, cu toate că nu descinde prin filiație directă din egipteana veche, wolof, egipteana veche și alte limbi africane provin dintr-o limbă mamă comună care ar putea fi numită, pe urmele deschise de L. Homburger și Th. Obenga, *negro-africană*.⁴ În măsura în care civilizația egipteano-nubiană reprezintă cea mai veche etapă a culturii africane, egipteana veche și meroitica ar trebui să reprezinte pentru africani ceea ce reprezintă latina și greaca pentru europeni.

Teoria negro-egipteană a lui Théophile Obenga (*cf.* 1993) susține originea comună a limbilor coptă, egipteană veche și a unor limbi negro-africane, ceea ce nega implicit existența unei macrofamilii afro-asiatice. Negro-egipteană (sau *egipteană neagră*) ar fi „strămoșul comun predialectal” al limbilor negro-africane, vechi sau actuale. În opinia lui Théophile Obenga în Africa există doar trei mari familii de limbi: negro-egipteană, berberă și khoisan. Familia negro-egipteană cuprinde cinci ramuri: egipteană (egipteană veche și copta), ciadică, cușitică, nilo-sahariană și nigerokordofaniană.

Afrocentrismul lingvistic are la bază opiniile formulate majoritar de o serie de lingviști africani, opinii care rămân însă minoritare în lingvistica actuală a clasificării limbilor.

Problema existenței unei familii africane subsahariene este extrem de controversată, ea fiind recunoscută de puțini lingviști. În orice caz, chiar dacă o astfel de familie ar exista, e vorba de una foarte eterogenă, cu trăsături tipologice comune greu de stabilit.

Zona geografică în care sînt vorbite aceste limbi se află situată la sud de deșertul Sahara, în așa-numita Africă Neagră. Sînt recunoscute, în general, trei mari familii: *nilo-sahariană*, *nigero-kordofaniană* (subîmpărțită în familiile *nigero-congoleză* și *kordofaniană*) și *khoisan*.

În privința trăsăturilor specifice, trebuie amintit în primul rînd faptul că unele limbi negro-africane sînt tonale, tonurile diferențînd uneori valori morfologice. Unele limbi, în special din familia khoisan (boșimana, hotentota, sandawe, hatsa, dar și limbi precum zulu și xhosa, datorită contactului lingvistic)

⁴ În argumentul din cartea sa intitulată *Parenté génétique de l'égyptien pharaonique et des langues négro-africaines: Processus de sémitisation*, Cheikh Anta Diop afirmă: « En effet, la présence en walaf du pluriel en i de l'égyptien de l'ancien empire et l'absence de toutes traces de pluriel en ou caractéristique de la langue classique de la XVIIIe dynastie et aussi de certaines langues africaines comme le bambara, inclinent à penser que le walaf s'est détaché du tronc commun africain à l'époque des pyramides; d'autres faits morphologiques exposés ci-dessous ainsi que les données lexicales viennent appuyer ces vues; les termes égyptiens du vocabulaire comparé dans cet ouvrage portent leur âge sous forme de référence à la plus ancienne attestation de terme égyptien comparé au terme walaf. Les traces indiscutables, d'un genre désinentiel, démontrent la faillite des théories antérieures relatives aux critères absolus de classification. »

folosesc clicurile cu valoare fonologică. Acestea sînt sunete consonantice (dentale, laterale, bilaterale, alveolare și palatale) produse cu ajutorul limbii sau al buzelor, fără ajutorul plămînilor. Aceste sunete paralingvistice, utilizate pretutindeni pe glob, pot servi, de pildă, la îndemnarea cailor, pentru a semnala o greșeală, pentru a indica o stare de iritație, enervare sau neplăcere etc. Clicurile capătă însă valoare de fonem numai în limbile africane.

4. Joseph Greenberg nu se limitează la reclasificarea limbilor afro-asiatice, negro-africane, indo-pacifice sau amerindiene. El argumentează și existența unei macrofamilii numite *eurasiatică*, idee susținută, printre alții, și de Merritt Ruhlen, Allan Bomhard sau John Bengtson. Cu toții sînt adepții, în esență, ai tezei monogenezei și, implicit, ai tezei unei limbi-mamă unice apărute în proto-istoria ființei umane în estul Africii.

În lucrarea "The languages of Africa" din 1963, Joseph Greenberg afirmă că în clasificarea limbilor trebuie avute în vedere cîteva principii:

- a. nu trebuie comparate decît elementele care sînt asemănătoare atît prin formă cît și prin sens;
- b. pentru a proba înrudirea genetică a limbilor trebuie aduse doar argumente lingvistice, nu și argumente etnologice sau istorice;
- c. comparațiile trebuie să aibă la bază un mare număr de limbi și doar cîteva cuvinte, asemănările cercetate fiind atît lexicale, cît și morfologice.

Lingvistul american Merritt Ruhlen, discipol al lui Greenberg, propune în volumul *The Origin of language: Tracing the Evolution of the Mother Tongue* (1994, fr. 1996) o structură genealogică stratificată a populațiilor umane și, implicit, a limbilor vorbite de aceste populații:

- stratul 1: *proto-sapiens*;
- stratul 2: *khoisan, pigmei, congo-sabarieni, non-africani*;
- stratul 3 (al non-africanilor): *indo-pacifici (și australieni), eurasieni*;
- stratul 4 (al eurasienilor): *austrici, dene-caucazieni, eurasiamecani*;
- stratul 5 (al eurasiamecanilor): *afro-asiatici, dravidieni, kartvelieni, eurasiatici, amerindieni*;
- stratul 6 (al eurasiaticilor): *indo-hitiți, uralieni, altaici, ciukoto-kamceatkieni, eskimo-aleuți*;
- stratul 7 (ramura indo-hitită): *anatolieni, non-anatolieni (indo-europeni)*.

În volumul menționat, care a născut polemici aprinse nu doar printre lingviști, Merritt Ruhlen reconstituie cîteva rădăcini lexicale pe care le consideră că au aparținut limbii-mamă a umanității, limbii primordiale unice. Printre acestea: **kuna* „femeie”, **mako* „copil”, **(m)ama*, *(n)ana* „mamă”, **mano* „bărbat”, **tik* „unu” (cifra), dar și „deget”, **pal* „doi”, **puti* „vulvă”, **aq’wa* „apă”, **kuan* „cîine”, **tika* „pămînt”.

Merritt Ruhlen mai observă că, potrivit *scenariului cultural*, limbajul uman nu e decît un artefact cultural – asemeni obiectelor de tăiat, veșmintelor sau posturilor de televiziune – un artefact cultural care e posibil să se fi dezvoltat recent, adică în cursul ultimei sute de mii de ani. Dimpotrivă, *scenariul biologic* al originii limbajului vede apariția acestuia ca punct culminant al unei foarte lungi perioade de dezvoltare evolutivă, datînd probabil din vremea strămoșilor noștri hominizi. Conform acestui scenariu biologic limbile umane vorbite acum o sută de mii de ani se aflau deja într-un stadiu avansat de evoluție, comparabil calitativ cu cel al limbilor actuale. Strămoșii omului, *homo habilis* și *homo erectus*, posedau probabil forme de limbaj mai puțin dezvoltate, intermediare între sistemele de comunicare rudimentară, apropiată de cele a cimpanzeului și limbile umane actuale. E greu să ne imaginăm cu ce ar fi putut semăna aceste forme intermediare și e imposibil să asociem un stadiu oarecare – așa ipotetic cum este – unui strămoș cunoscut al omului (v. Ruhlen, 1996, p. 12 ș. u.).

Merritt Ruhlen crede că protolimba originară a apărut într-o perioadă ce ar putea fi plasată cu 30 000-60 000 de ani în urmă. Din această limbă-mamă s-au născut mai apoi toate marile familii de limbi. Primele cuvinte pe care primii vorbitori le-au pronunțat se regăsesc, după părerea lui Ruhlen, în 32 de familii de limbi și protolimbi. Numeroasele critici aduse teoriei sale au vizat îndoiala că sunetele produse de om (mai exact că anumiți semnificați) au capacitatea de a se menține neschimbate timp de zeci de mii de ani sau îndoiala că exemplele date nu aparțin mai degrabă hazardului. Dar meritul lui Merritt Ruhlen rămîne incontestabil dacă acceptăm teoria monogenezei. Teoria care a devenit dominantă în ultimele decenii printre geneticieni și lingviști este aceea că facultatea limbajului a început să se înscrie în codul genetic al omului cu aproximativ 2,2 milioane de ani în urmă (perioada lui *homo habilis*, făuritorul de unelte). Această facultate avea să se concretizeze în primele forme de vorbire abia în urmă cu 60 000 – 80 000 de ani în timpul lui *homo erectus* sau chiar mai tîrziu, în vremea lui *homo sapiens sapiens*. Vorbirea ar fi apărut într-o primă comunitate umană, alcătuită doar din cîteva mii de oameni, undeva în zona Africii de est sau a Orientului Apropiat, iar apoi, prin dispersiunea lor, limba mamă a început să se transforme în alte limbi vorbite în alte părți ale lumii.

Teoria poligenezei (apariția lui *homo sapiens* aproape concomitent în mai multe părți ale planetei) duce și către o teorie diferită, cea a poligenezei limbajului și a limbilor.

5. Studiile lui Greenberg (2000) și Ruhlen (1987, 1992) revoluționează clasificarea tradițională a limbilor din perspectivă genealogică, restrîngînd numărul familiilor lingvistice la 12 macro-familii:

1. **Khoisan** (48 de limbi vorbite în Africa australă)
2. **Nigero-kordofaniană** (în Africa)
 - 2.1. Kordofaniană (32 de limbi în Sudan)

- 2.2. Nigero-congoleză (peste 1000 de limbi la sud de ecuator și în Africa de Vest)
- 3. Nilo-sahariană** (aproximativ 145 de limbi vorbite la sud de familia afro-asiatică)
- 4. Australiană** (aproximativ 300 de limbi în Australia)
- 5. Indo-pacifcă** (aproximativ 700 de limbi, Papua-Noua Guinee, Insulele Solomon și Andaman)
- 6. Austrică**
- 6.1. Austro-asiatică (peste 150 de limbi în Asia de Sud-Est)
- 6.2. Miao-yao (4 limbi în Asia de Sud-Est)
- 6.3. Daic (aproximativ 50 de limbi în China, Laos și Thailanda)
- 6.4. Austroneziană (aproximativ 1000 de limbi în Asia de Sud-Est și Oceania)
- 7. Dene-caucaziană**
- 7.1. Bască (1 limbă, Spania și Franța)
- 7.2. Caucaziană de nord (38 de limbi în Caucaz)
- 7.3. Burușaski (1 limbă în India și Pakistan)
- 7.4. Nihali (1 limbă în centrul Indiei)
- 7.5. Chino-tibetană (peste 300 de limbi în Asia Centrală și de Sud-Est)
- 7.6. Eniseică (1 limbă în Rusia)
- 7.7. Na-dene (34 de limbi în SUA și Canada)
- 8. Afro-asiatică** (241 de limbi în Africa de Nord, Orientul Apropiat și Orientul Mijlociu)
- 9. Kartveliană** (4 limbi în Caucaz, Turcia și Iran)
- 10. Dravidiană** (28 de limbi în sudul Indiei)
- 11. Eurasiatică**
- 11.1. Indo-europeană (aproximativ 150 de limbi în Asia și Europa)
- 11.2. Uralo-yukaghiră (24 de limbi în Rusia, Ungaria, Finlanda, Estonia)
- 11.3. Altaică (63 de limbi în Asia și Asia Mică)
- 11.4. Coreano-japonezo-ainu (4 limbi)
- 11.5. Ghiliak (1 limbă, gurile Amurului, insula Sahalin)
- 11.6. Ciukoto-kamceatkiană (5 limbi în Siberia de Nord-Est)
- 11.7. Eskimo-aleută (9 limbi în Canada, SUA, Groenlanda, Nord-Estul Rusiei)
- 12. Amerindiană** (583 de limbi în America de Nord, Centrală și de Sud)

6. Reclasificările cumulative de tip *macro-* sînt duse și mai departe. Astăzi, existența macro-familiiilor e văzută ca fiind rezultatul unei origini comune extrem de vechi, de ordinul a zeci de mii de ani, argumentele implicînd, după cum am văzut, științe precum arheologia, genetica și lingvistica. Dar ideea nu e așa de nouă cum pare. Lingvistul danez Holger Pedersen, într-un articol despre fonologia limbii turce, publicat în 1903, și mai apoi rușii Aaron Dolgopolschi și Vladislav Ilici-Svitici

au propus regruparea mării familii indo-europene cu alte familii de limbi sub numele de *nostratică* (< lat. *nostras*). Nostratica e o ipotetică limbă comună, vorbită în urmă cu 17-18 000 de ani. Dolgopolschi identifică aproximativ 1900 de rădăcini nostratice comune, Svitici – 607, iar A. Bomhard și J.C. Kerns (1994) identifică 601 rădăcini nostratice în limbile vechi indo-europene. Această macrofamilie ar cuprinde, în opinia ultimilor doi autori amintiți (1994, p. 36), 11 familii de limbi: 1. indo-europeană; 2. kartveliană; 3. afro-asiatică; 4. uralico-yukaghiră; 5. elamo-dravidiană; 6. altaică; 7. sumeriană; 8. ciukoto-kamciatkiană; 9. gilyak; 10. eschimo-aleută; 11. etruscă.

Allan R. Bomhard (2008) aprofundează cercetările referitoare la protonostratică printr-un studiu comparativ al fonologiei, morfologiei și vocabularului. Plecând de la teoria nostratică, Mihai Vinereanu elaborează *Dicționarul etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică*, avansând o teorie hazardată, după care limba română nu ar fi de origine latină, ci ar avea o „origine traco-dacă cu influență latină, slavă și de altă natură” (2009, p. 11). Aproximativ 58% din cuvintele acestui dicționar reprezintă fondul prelatin sau traco-dac al limbii române. Autorul consideră că aceste elemente lexicale ar proveni din proto-indo-europeană (PIE) prin traco-dacă.⁵

7. O altă problemă care continuă să rămână controversată este cea a patriei primitive a indo-europenilor: nord-vestul Indiei sau Iran, stepa nord-pontică (ipoteza Kurgan⁶). În ultimul timp, cei mai mulți adepți îi are aceasta din urmă, care susține că între jumătatea mileniului IV î. Hr. și mileniul III î. Hr. o populație indo-europeană primitivă (căreia i se atribuie domesticirea calului și inventarea carului primitiv) dintr-o regiune situată între fluviile Nipru și Volga s-a răspândit în întreaga regiune din nordul mărilor Neagră și Caspică și apoi în valuri succesive în numeroase zone din Eurasia.

O ipoteză și mai nouă plasează această zonă în Anatolia (Turcia de astăzi), unde limbile indo-europene ar fi apărut în urmă cu 8 000-9 500 de ani odată cu transformarea triburilor de vânători-culegători în popoare de agricultori și apoi prin răspândirea lor în căutarea de noi terenuri agricole.⁷

⁵ V. și Mihai Vinereanu, *Nostratic Roots in Romanian Language/ Rădăcini nostratice în limba română*, 2010.

⁶ Cuvîntul de origine turcică *kurgan* (rom. *gorgan*) înseamnă *tumul*, adică o ridicătură de pămînt și pietre deasupra unui mormînt.

⁷ V. și Marija Gimbutas (“The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500-2500”, în *Journal of Indo-European Studies*, vol. 1, 1973, p. 163), care plasează patria primitivă în stepele Rusiei; lingviștii georgieni T.V. Gamkrelidze și V.V. Ivanov plasează această zonă în apropierea platoului Armeniei (“The Migrations of Tribes Speaking Indo-European Dialects from their Original Homeland in the Near East to their Historical Habitations in Eurasia”, în *Journal of Indo-European Studies*, vol. 13, 1985, p. 49); v. și Igor M. Diakonov (“On the Original Home of the Speakers of Indo-European”, *Journal of Indo-European Studies*, vol. 13, 1985, p. 92).

Bibliografie

- Bomhard, Allan R., 2008, *Reconstructing Proto-Nostratic: Comparative Phonology, Morphology, and Vocabulary*, vol. 1-2, Leiden, Brill.
- Bomhard, Allan R.; Kerns, John C., 1994, *The Nostratic macrofamily*. A study in distant linguistic relationship, Berlin-New York, Walter de Gruyter & Co.
- Campbell, Lyle; Mixco, Mauricio J., 2007, *A Glossary of Historical Linguistics*, University of Utah Press/Edinburgh University Press.
- Campbell, Lyle, 2004, *Historical Linguistics: An Introduction*, Edinburgh-Cambridge MA, Edinburgh University Press/MIT Press.
- Campbell, Lyle; Poser, William J., 2008, *Language Classification: History and Method*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca, 1996, *Gènes, peuples et langues. Une histoire de la diversité humaine*, Paris, Éditions Odile Jacob.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca; Menozzi, Paolo; Piazza, Alberto, 1994, *The History and Geography of Human Genes*, Princeton University Press.
- Coșeriu, Eugeniu, 2009, *Omul și limbajul său. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii și lingvistică generală*, Antologie, argument, note, bibliografie și indici de Dorel Finaru, Iași, Editura Universității „Al.I. Cuza”.
- Diop, Cheikh Anta, 1977, *Parenté génétique de l'égyptien pharaonique et des langues négro-africaines : Processus de sémitisation*, Dakar/Abidjan, Nouvelles Éditions Africaines, Institut fondamental d'Afrique noire.
- Dolgopolschi, Aaron B., 1999, *The Nostratic Macro-Family and Linguistic Palaeontology*, Cambridge, Berkeley, Cambridge University Press.
- Ehret Christopher, 1995, *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian). Vowels, Tone, Consonants, and Vocabulary*, University of California Press.
- Greenberg, Joseph H., 2005, *Genetic Linguistics. Essays on Theory and Method*, Oxford, Oxford University Press.
- Greenberg, Joseph H., 2000, *Indo-European and Its Closest Relatives. The Eurasiatic Language Family*, vol. I. *Grammar*, Stanford, Stanford University Press.
- Greenberg, Joseph H., 1963, “The Languages of Africa”, în *International Journal of American Linguistics*, 29, 1, part 2; ediția a II-a, revizuită și adăugită, a fost publicată în volum separat în 1966 (Indiana University, Bloomington).
- Lewis, Paul M.; Simons, Gary F.; Fennig, Charles D. (editori), 2015, *Ethnologue: Languages of the World*, Eighteenth edition, SIL International, Dallas, Texas. Versiunea online: <http://www.ethnologue.com/16>.
- Obenga, Théophile, 1993, *Origine commune de l'égyptien ancien, du copte et des langues négro-africaines modernes – Introduction à la linguistique historique africaine*, Paris, L'Harmattan.
- Oprea, Ioan, 2008, *Comunicare culturală și comunicare lingvistică în spațiul european*, Iași, Institutul European.
- Pedersen, Holger, 1931, *Linguistic Science in the Nineteenth Century. Methods and Results*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Pedersen, Holger, 1903, “Türkische Lautgesetze”, în rev. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländisch (ZDMG)*, vol. 57, pp. 535-561.
- Ruhlen, Merritt, 1987¹ 1991², *A Guide to the World's Languages*, vol. 1: *Classification*, Stanford, California, Stanford University Press.

- Ruhlen, Merritt, 1992, "An Overview of Genetic Classification", în vol. John A. Hawkins, Gell-Mann Murray (ed.), *The Evolution of Human Languages*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1992, pp. 159-189.
- Ruhlen, Merritt, 1996, *L'origine des langues: sur les traces de la langue mère*, Belin, Paris (Titlul original: *The Origin of Language: Tracing the Evolution of the Mother Tongue*, John Wiley&Sons, New York, 1994).
- Vinereanu, Mihai, 2009, *Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică*, București, Editura Alcor Edimpex S.R.L.
- Vinereanu, Mihai, 2010, *Nostratic Roots in Romanian Language/Rădăcini nostratice în limba română*, București, Editura Alcor Edimpex S.R.L.